

ПЕРІОД САКРАЛЬНОГО СТАТУСУ КНИГИ (X— середина XVI ст.)

Період сакрального статусу книги є початковим в розвитку рукописної книги на українських теренах. Він розпочався з моменту появи в нас книги у X ст. і тривав до середини XVI ст. Перша фаза розвитку книги у цей період протікала під впливом візантійської книжності, яка успадкувала з античності ставлення до книги і її сприйняття. Це був період сприймання творів на слух, або, так званого, "голосного" читання.

Перша книга, що прийшла до нас, несла Боже слово і тому сакральність накладалася й на його матеріальне втілення – книгу. Ставлення до книги в той час було надзвичайно побожним, адже цей німий предмет, шматок пергаменту чи паперу змережаний значками, передавав Божу волю. До неї ставилися як до святої речі.

У початковій фазі цього періоду книга безперервно розвивається і кожне десятиліття приносить нові назви перекладної та оригінальної літератури. Починаючи з XIII ст., коли поступово занепадає могутня держава, її землі загарбують сусіди, а храми бідніють та втрачають могутність, позбавлена підтримки сильних світу сього, книга втрачає здатність до інтенсивного розвитку. В часи занепаду сповільнюється розвиток кириличної книги: зменшується кількість нових творів та перекладів, відсутні нові тенденції та ідеї в оформленні книги, однак багато творів, перекладених та створених в Україні у XII – XIII ст., збереглося в копіях саме XIV – XV ст. За цей період відбувається зміна типу письма: устав поступово витісняється півуставом і скорописом. Вживання уставу пришвидшило процес виготовлення книги і до певної міри здешевило її. В кінці періоду до виготовлення книги починають долучатися переписувачі з недостатньою фаховою підготовкою, втрачається професіоналізм, хоча й робиться багато копій і продовжують існувати окремі центри переписування книг, в яких ще плекають давні традиції. У цей період ще зберігається побожне ставлення до книги як до сакральної речі і лише під кінець спостерігаються певні прояви десакралізації.

РЕПЕРТУАР

Переважна більшість літератури Київської Русі має в своїй основі візантійську християнську писемність IV—XV ст. і саме з творів візантійської культурної спадщини робилися переклади та різні компіляції.

Для перекладу обирали різноманітні твори. В першу чергу книги, так званого, “типікарного кола” — ті, що були вказані в **Уставі (Типіконі)**, який визначав склад, порядок і чин церковних богослужень на кожен день року, вказував свята і пости на цілий рік, містив правила монастирського життя. Як твердять дослідники, сучасна Київській Русі (XI—XII ст.) неуставна візантійська книжність була майже невідома русичам. Все, що знав давньоруський читач з сучасної йому візантійської літератури — це “Житіє Андрія Юродивого” анонімного автора X—XI ст. та “Толкування на слова Григорія Назіанзина” Микити Єраклійського (друга пол. XI ст.).

Які ж книги були необхідними і за якими принципами підбиралися (і підбираються дотепер) у книгозбірні для яких вони й призначалися. Книги соборів, церков та монастирів можна окреслити таким колом: богослужбові — Типікон, що містив богослужбові та дисциплінарну частини, Євангеліє, Апостол (обидва типу апракоса), Паремійник, Псалтир, Євхологійон, Мінеї службові, Тріоді пісню та цвітну, Октоїх, Параклітик, Ірмологійон, Часослов; збірники для читання — повчання та “слова”, торжественники, гоміліарії, синаксарі та ін. твори, які читалися в храмах у неділі та у святкові дні. У свою чергу книги для читання можна розділити на 1) **типікарні**, тобто твори, що згідно з Типіконом потрібно читати на службах (Євангелія учительні, Прологи, Торжественники, Златоусти, слова та повчання отців церкви та ін.) та 2) **келійні** (Хронографи, Ізмарагди, Літописи, Ізборники, та ін.).

В домонгольський період східнослов'янське Богослужіння регламентувалося уставами двох типів. Один з них — **Типікон Великої Церкви** (Устав константинопольських храмів) — визначав соборно-парафіяльне богослужіння. Саме в ньому відображено найдавніший книжковий комплекс, що асоціюється з кирило-методіївською традицією, оскільки саме цим Типіконом керувалися Кирило та Методій перекладаючи богослужбові книги для новонавернених народів. Другий — регламентував монастирське богослужіння і був відомий на Русі практично з часів хрещення. Вже в XI ст. Теодосій Печерський увів у своєму монастирі перший в Київській Русі монастирський Устав, що спирався на літургійну практику Студійського монастиря і сформувався між 1025 і 1043 рр.¹ Цей Устав традиційно називають іменем його укладача **Студійсько-Олексіївським**. Студійський устав

¹ Handbook for liturgical studies. Vol. 1. Introduction to the Liturgy. Anscar j. Chupungco, J.S.B. Editor. A Pueblo Book. The Liturgical Press Collegeville Minnesota, p. 232

відомий із записів у повчаннях Федора Студита та в усній традиції до XVI ст. Він був перенесений з Константинополя у 1062 році¹. Одним з найдавніших збережених його текстів є Устав Студійський (Типографський), переписаний, на думку дослідників, у Києві в Печерському монастирі в кінці XI — на початку XII ст. (зараз зберігається в Москві в Третьяковській галереї).

З кінця XIV ст. на зміну Студійсько-Олексіївському уставу приходить Єрусалимський устав, який істотно відрізняється від попереднього: він містить менше правил монашого життя і довші богослужіння. На Україні Єрусалимський устав остаточно утвердився у XVI ст.

Отже, Типіконом (Уставом) визначалися в першу чергу Богослужебні книги.

КНИГИ ДЛЯ СЛУЖБИ БОЖОЇ

Це група книг, що були перекладені в найповнішому обсязі, оскільки саме їх в той час найбільше потребували і саме для їхнього перекладу було створено кирилицю.

“...і переклали Апостол і Євангеліє”²

В “Житті Кирила” згадуються книги, переклади яких були здійснені за життя Кирила в шістдесятих-вісімдесятих роках IX ст.: Євангелії з Апостолом, Псалтир, вибрані церковні служби та інші книги.

Отже, в першу чергу Кирило та Методій переклали **Євангелії**. Це головна частина Нового Завіту Біблії, до якої увійшли чотири синоптичні (тобто такі, що читаються і, відповідно, переписуються разом) Євангелії, в яких євангелисти Матвій, Марко, Лука та Йоан описують життя Ісуса Христа з Назарету. Існують Євангелії й інших авторів, однак вони не були канонізовані (про них трохи далі). В **Євангелії-тетр** ця історія викладена послідовно чотири рази. В найдавніші часи користувалися **Євангелієм-апракос**, в якому історія Ісуса Христа була викладена фрагментами, в порядку богослужіння — у святкові дні та дні тижня. І хоча священник читає малий його фрагмент, Євангеліє займає виняткове місце серед церковних книг, оповідаючи про земне життя Христа, воно є святою святих християнства, символізуючи собою церкву. Величезне значення мало Євангеліє і у домонгольській Русі. Вже в найбільш ранніх літописних текстах при переліку церковних книг Євангелії майже завжди виділяються окремо: “євангелії і книги”. В пізніших описах храмів Євангелії описуються завжди в першу чергу, разом з рештою священних предметів храму, а вже далі йде перелік інших церковних книг. Завдяки особливому ставленню до Євангелій їх збереглося набагато більше, ніж інших книг. За підрахунками дослідниці Лідії Жуковської, списки Євангелій становлять 25% пам’яток церковно-слов’янської писемності XI—XV ст.³ Можливо, це ще пов’язано

¹ Лисицин М. Первоначальный славяно-русский Типикон. Санкт-Петербург, 1911, с. 160

² 898 р. Літопис Руський за Іпатським списком переклав Леонід Махновець. Київ, 1989, с.15

³ Жуковская Л.П. Текстология и язык древнейших славянских памятников. Москва, 1976, с.351

з тим, що в багатших церквах було по два Євангелія: одне — на престольне, друге — службне, те, що використовували при літургії. В окремих храмах та монастирях їх було і більше.

Найдавніший з відомих на сьогодні текстів Євангелій — грекомовні фрагменти Євангелія від Матвія, переписані на папірусі у III — IV ст., що зберігаються у Філадельфії. Найдавніший збережений текст кирилицею, що пов'язаний з Київською Руссю — Реймське Євангеліє, переписане на початку XI ст. У 1049 році Анна, дочка Ярослава Мудрого, ставши дружиною французького короля Генріха I Капетинга, привезла Євангеліє переписане у Києві до Франції, а згодом подарувала його шалонському єпископу Рогеру. Рогер в свою чергу подарував Євангеліє Реймському соборові. Книгу, написану кирилицею і частково глаголицею зберігали як дорогоцінну реліквію і на ній присягали при коронації французькі королі від Франциска II до Людовіка XVI. Під час Французької революції з неї здерли коштовне окуття, а саму книгу викинули. На початку XIX ст. Євангеліє було віднайдене у міській бібліотеці Реймса, де воно зберігається і донині. Із найдавніших збережених списків найвідомішими є Остромирове Євангеліє 1056 — 1057 рр., Архангельське Євангеліє 1092 р., Мстиславове Євангеліє початку XII ст., Юрївське Євангеліє 1119 р. та інші, про які мова піде далі. Найдавніший збережений список Євангелія-тетр — Галицьке Євангеліє — був виготовлений на землях Галицько-Волинського князівства у 1144 р.

Одночасно з Євангеліями в 60 — 80-х роках IX ст. було перекладено і **Діяння та послання апостольські** (входили у другу частину Нового Завіту), тобто історію життя св. апостолів та їх проповіді (послання), записані апостолом Лукою, їх скорочено ще називали **Апостол. Апостол-апракос** — вибрані читання з апостольських послань в богослужбовому порядку.

Найбільш давнім текстом Апостола є грецький текст, написаний на папірусі у III ст., що нині зберігається в Кембриджі (США). Найбільш давній із збережених церковнослов'янських текстів — болгарський, так званий, Єнінський Апостол XI ст., який належить Народній бібліотеці Кирила та Методія в Софії. Найбільш давній руський список Апостола, що пов'язані з Галичиною — Христінопільський Апостол середини XII ст. (зберігається у Львівському історичному музеї) та Апостол-апракос XII—XIII ст. (зберігається у Російській національній бібліотеці — РНБ). Христінопільський Апостол поряд з основним текстом містить на полях коментарі про різні лексичні варіанти у грецьких та латинських текстах, що вказує не лише на візантійську традицію але й західноєвропейську орієнтацію перекладача та переписувача.

“а після цього переклали вони Псалтир і інші книги”¹

Псалтир — збірник побожних псалмів (пісень), складених царем Давидом. Перекладений, як вважають дослідники, одночасно з Євангелієм та Апостолом. Читання та співання Псалтиря складають значну частину богослужіння, тексти

¹ 898 р. Літопис Руський, с. 15

псалмів лягли в основу православної гімнографії. В слов'янській рукописній традиції відомо два види служебних Псалтирів: прості та слідувані. **Простий Псалтир** містить псалми, поділені на 20 катизмів (розділів), біблійні пісні та вибірку псалмів з величаннями для служби у свята. Нерідко додаються ще окремі канони, заупокійні служби, уставні вказівки та пасхалії (таблиці, за якими розраховується дата Великодня на кожен рік). Трапляються Псалтирі з розподілом на антифони* — вони також містять біблійні пісні. **Слідуваний Псалтир** складається з простого Псалтиря та приєданого до нього **Часослова**, тобто порядку денних служб. До такого Псалтиря могло входити до п'ятдесяти окремих частин.

Найдавнішим збереженим грецьким текстом Псалтиря є, так званий, "Хлудовський Псалтир" першої третини IX ст., що зберігається в Москві в Російському державному історичному музеї (РДІМ). Найдавніший збережений текст, що пов'язаний з нашою історією — Чудовський Псалтир першої половини XI ст. з поясненнями Теодорита Кирського (зберігається в РДІМ). На думку дослідників він має багато спільного в оформленні з Реймським Євангелієм.

Часослов — містить порядок денних служб. Найбільш давнім списком Часослова є Синайський кодекс 863 р. Найстаріший з наших Часословів — Часослов XIV ст. — пов'язаний з Галичиною, зараз зберігається в РНБ (Санкт-Петербург).

Євхологійон — збірник служб і молитв. Пізніше, десь з кінця XI ст. замість нього стали вживати дві окремі книги: **Службник**, що містив Служби, які відправлялися в храмі і **Требник**, що містив служби для задоволення потреб віруючих поза храмом — освячення нової церкви, молитви та служби від засухи чи граду, служби при народженні дитини, хрещенні, вінчанні, похованні та ін.

Найбільш давнім текстом Службника є, так званий, "кодекс Барберіні" з VIII ст., що зберігається у Ватиканській бібліотеці. Із найдавніших слов'янських Службників збереглися три пергаменові аркуші записані глаголицею з, так званого, "Синайського службника" XI ст. (зберігається в РНБ). Найдавніший збережений текст Службника, пов'язаного з нашою історією — Службник Варлаама Хутинського — створений на галицько-волинських землях у XII — XIII ст. (зберігається у Москві в РДІМ).

Найбільш давнім текстом Требника із збережених слов'янських є, так званий, "Синайський требник" чи "Синайський євхологій", написаний глаголицею в XI ст. Основна частина рукопису зберігається в монастирі св. Катерини на Синаї, а один аркуш пергаменту, що містить уривок чину братотворіння, був привезений у 1881 р. в Росію. Найдавніший із збережених кириличних текстів — середньоболгарський XII — XIII ст. Він є частиною збірника, пов'язаного з уже згаданим монастирем на Синаї. Зараз зберігається в РНБ. Відомо про ще декілька давніх сербських Требників кінця XIII ст. (зберігаються в Російській державній

* антифон (грецьк. протиголосся) — піснеспіви під час богослужіння, що виконуються по черзі двома хорами чи солістом хором

бібліотеці — РДБ) та кінця XIII — початку XIV ст. Найдавніший збережений текст, що пов'язаний з Україною, відноситься до XV ст.

Тріодь пісна — містить піснеспіви та служби на Великий піст, її починають використовувати за сорок днів до Воскресіння Господнього.

Тріодь цвітна — містить піснеспіви і служби на Великдень і наступні тижні — аж до П'ятдесятниці включно.

Найбільш давнім відомим текстом із збережених східнослов'янських є Тріодь цвітна XI — XII ст., що зберігається в Російському Центральному державному архіві давніх актів (РЦДАДА). Найдавнішим збереженим українським текстом Тріоді пісної та цвітної є Тріодь переписана Мойсеєм Киянином в кінці XII — на початку XIII ст., що також зберігається у вищевказаному архіві. В книзі багато мовних особливостей, характерних для Києва, однак є й притаманне Новгородові змішування ц і ч. Судячи з того, що переписувач підкреслив своє київське походження, книга писалася в Новгороді.

Мінеї (грецьк. місяць) діляться на служебні та четї. Служебні Мінеї поділяються на місячні, загальні та святкові. Служебні Мінеї почали укладати у VIII ст. З грецької на церковнослов'янську мову їх переклали в Болгарії в кінці IX ст., а звідти вони потрапили на Русь. З другої половини XIV ст. до нас почали надходити тексти Міней, укладених відповідно до Єрусалимського уставу, які поступово витіснили попередні.

Мінеї місячні — містять щоденні служби і святкові піснеспіви святим та пам'яті святим, укладені на основі церковного календаря за місяцями. Переписували служби на кожен місяць в окремий кодекс і тоді виходило дванадцять книг або об'єднували служби двох-трьох місяців послідовно в одному кодексі — виходило шість або чотири книги.

Найбільш давніми є тексти Міней IX ст., які зберігаються: один — в Мессіні, другий — в Софії. У нас найдавнішим списком вважається Путятиня Мінея з РДБ, яка, на думку фахівців, була переписана скоріше ніж Остромирове Євангеліє 1056 — 1057 рр. З XI ст. до нас дійшли Мінеї 1096 і 1097 рр., що зараз знаходяться в Москві в РЦДАДА.

У **Мінеях загальних** (общих) тексти розміщено не за днями церковного календаря, а за ликом святих і видами свят: пророку одному і багатьом, апостолу одному і двом, святам Господнім і Богородичним.

Мінея святкова (Трефологiон) — містить святкові служби дванадцяти Господніх та Богородичних свят, а також читання найбільш шанованим церквою святим. Пізніше Мінею святкову ще називали Анфологіоном. Найдавніший збережений східнослов'янський текст — Мінея святкова на вересень-лютий, переписана у XII ст. (зберігається у РЦДАДА).

Ранньохристиянські общини збирали відомості про життя та смерть своїх подвижників, на загальних службах згадувалися їх імена. Часто мученики мали однакові імена, їх кількість зростала — виникла потреба записати інформацію про них. Почали укладатися збірники повістей, в яких детально описувалося життя та

Шестоднев — містить піснеспіви будніх днів тижня ще не розділені на вісім гласів. Найдавніший його текст, пов'язаний з Україною, переписано у XV ст. Його побутування пов'язане із збіркою Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві, а зберігається він зараз у Національній бібліотеці України імені Вернадського (НБУВ).

Октоїх (Осмогласник) — містить недільні служби головних церковних співів.

Найдавніший збережений текст Октоїха, що пов'язаний з галицько-волинськими землями — Віденський Октоїх кінця XII — початку XIII ст., виявлений ще у XVIII ст. в Галичині, був власністю Ганке Ганкенштейна, який датував його навіть восьмим століттям. Зараз зберігається у Відні.

Паремійник — містить вибрані, необхідні на вечірні (особливо перед святковими днями) читання зі Старого і, частково, Нового Завіту. Ймовірно, що Кирило та Методій серед інших книг переклали й Паремійник у шістдесятих-вісімдесятих роках IX ст. З XIV ст. Паремійник почали включати до складу Тріоді, а з XVI ст. цей тип богослужбового збірника на Україні вже не зустрічається.

Найдавнішим давньоруським текстом Паремійника є Захар'їнський Паремійник, переписаний у Пскові в 1271 р. В Україні найстарішим є уривок Паремійника початку XIII ст. сербської редакції, який зберігається у НБУВ.

Деякі з перелічених книг можна було замінити іншими, наприклад, Часослов і Октоїх — Псалтирем слідуванням.

Група книг, які ми оглянули, найчисельніша із збереженого книжкового спадку Київської Русі. Вона поповнювалася і збільшувалася не за рахунок значного розширення репертуару, а за рахунок збільшення кількості примірників.

КНИГИ ДЛЯ ЧИТАННЯ ТИПІКАРНОГО КОЛА

Існувала й інша група перекладів, значно менша за кількістю збережених списків у порівнянні з попередньою — це книги для читання (четьї). Ця група книг належала до кола типікарного читання і була досить великою. Духовенство та монахи повинні були займатися просвітницько-місіонерською діяльністю — тож потрібні були учительні книги та книги для душеспасенного читання і їх перекладали та переписували. Така церковно-повчальна ("четья") література знаходилася в княжих бібліотеках, в збірках владик, монастирських книгосховищах, у великих міських соборах. І зростала вона від століття до століття не лише за кількістю новостворених списків, але й за переліком назв.

Ці книги можна систематизувати за розділами. Перш за все — велика група книг типікарного кола **панегіричного** характеру. Вона в Україні-Русі була представлена списками урочистих літургійних проповідей Григорія Назіанзина, Василя Великого, Йоана Златоуста та ін.

Існувала ще група книг тлумачного характеру, так звані, **екзегетичні** твори (від грецького екзегетика — пояснення незрозумілих місць, застосовується ще термін **герменевтика** — мистецтво пояснення). З цих творів найбільш відомими

були **Бесіди на Євангелії папи Григорія Двоєслова**, перекладені з грецького оригіналу в Чехії у X ст. і збережені в українському списку XIII ст. (зараз знаходяться у РНБ); **Тлумачне Євангеліє Теофілакта Болгарського**, створене в XI ст. і невдовзі перекладене церковнослов'янською мовою — найдавніший його список датується XIII ст.; **Тлумачення на Послання апостола Павла** — збереглося у списку 1220 р.; **Тлумачення Андрія Кесарійського на Апокаліпсис** — у списку XII ст.; **Тлумачення на Псалтир Ісихія Єрусалимського**, знаного у церковнослов'янській писемності як **Афанасій Александрійський** (відомі в нас у списку XI — XII ст.); **Тлумачення на Пісню Пісень**, авторство якого в слов'янській писемності традиційно приписується **Філону Карпафійському** (найдавніший список датується XIII ст.); **Тлумачення на Псалтир Теодорита Кирського**, перекладені в Болгарії у X ст. і відомі в списку XI ст. (при перекладі було ґрунтовно перероблено слов'янський текст Псалтиря) та його ж **Толкові пророки** — збірник пророчих книг з поясненнями (толкуваннями), що прийшов на Русь через болгарський переклад X ст. (відомо більше 50-ти списків цього твору з XII по XVII ст., однак всі вони в основі мають список 1047 р., зроблений новгородським попом Упирем Лихим); **Тлумачення на книгу пророка Даниїла**, складене **Іполитом Римським**, відоме за списком XIII ст. Цікаво, що на одній з книг XV ст. — **Толкування біблійних пророків** — є скопійований разом з книгою запис про те, що писали її у 1047 р. для Володимира, сина Ярослава Мудрого (можливо це і був перший її переклад на українських землях). Твори **Діонісія Ареопакіта** були перекладені в Сербії старцем Ісаєю і найдавнішим їх слов'янським списком є сербський рукопис 70-х рр. XIV ст., скопійований, ймовірно, з чорновика Ісаїї (зберігається в РНБ).

Різновидом екзегетичного типу текстів є компіляції, в яких у формі запитань і відповідей на них подаються коментарі та пояснення найважливіших місць у біблійних книгах. На початковому етапі засвоєння християнської догматики за допомогою таких компіляцій християн вводили в суть Святого Писання. Всі перелічені тексти служили джерелом для укладання компіляцій. Цей жанр найбільшого поширення набув у вигляді **Книги Кааф**, що у перекладі з давньоєврейського означає "збірник". До такого типу творів належать **Пандекти Антіоха** (найдавніший відомий список XI ст.), запитання-відповіді **Афанасія Великого** (Ізборник 1076 р.), **Анастасія Синаїта** (Ізборники 1703 та 1076 рр.), **Словеса вибрані Григорія Богослова** (Ізборник 1073 р.).

Значний корпус текстів становили **повчання, оглашення, бесіди** отців церкви. Ці твори по своїй суті є близькими до попередніх. Найвідомішим у нас автором є **Йоан Златоуст** (IV — V ст.). Його "слова" були укладені в збірники, знані на Русі як **Златоуст** (містить проповіді на апракосні євангельські тексти, відомий з Ізборника 1073 р.), **Маргарит** (перлини) — відомий список 1477 р. та більш пізні, і **Златоструй**. Останній з названих збірників був укладений під керівництвом болгарського царя Симеона (X ст.). А на Русі, переписуючи Златоструй, почали

додавати до нього місцеві твори, приписуючи їх візантійському проповідникові (відомі списки XI — XIII ст. та більш пізні).

Не меншим авторитетом користувалися й інші славетні візантійські проповідники IV — VI ст., зокрема **Григорій Назіанзин**, **Василій Великий** та його брат **Григорій Ниський**, **Йоан Дамаскин**, **Атанасій Александрійський**, **Кирило Єрусалимський**, **Йоан Синайський** (у нас відомі за Ізборником 1073 р. та в окремих копіях, вірніше, у збережених їх фрагментах XIII і наступних століть). Досить рано були перекладені **Григорій Двоєслов** та **Єфрем Сирин**, які принесли на Русь похмуру поезію аскетичних “слів”, що входили до візантійського збірника, відомого під назвою **Паренезис** (збереглися фрагменти списку XII ст.). Саме з цього збірника походять “слова” “О злих жонах” і “О Страшном Суді і Антихристовім пришесті”.

Були поширені й твори агіографічного змісту, що також належать до кола типікарних читань. З життями святих і оповідями про їх аскетичні подвиги і мученицькі смерті давньоруський читач був знайомий з відомих вже у домонгольській Русі текстів **Міней для читання (четьїх)**. Це збірники на цілий рік, що містять розповіді про життя святих, розташовані за днями місяців (зберігся список XI ст., так званий, “Супрасльський рукопис”, на сьогодні розділений і знаходиться в трьох бібліотеках: Люблянського університету, РНБ та Національній бібліотеці у Варшаві, а ще одна частина втрачена). Існували й окремі переклади житій **Антонія Великого**, **Панкратія Тавроменійського**, **Василія Нового**, **Олексія чоловіка Божого**, **Амвросія Медіоланського**, **Євстафія Плакиди**, **Теодора Студита** (список кінця XII ст. з виразними мовними ознаками південно-західної Русі) та ін. Олександр Соболевський досить переконливо довів, що переклад Житія Теодора Студита був зроблений в Болгарії, а згодом — суттєво перероблений на Русі (цей варіант належить до давньоруських перекладів). До цієї групи житій слід віднести і різноманітні **Патерики**. Найбільш відомими в Київській Русі були: **Патерик Римський** папи Григорія Двоєслова; **Патерик Синайський** — збірник, в основі якого лежить твір **Йоана Мосха Луг духовний**, створений у VII ст. (витягом з цього Патерика є збірник XV ст. **Лимоніс**); **Патерик Азбучно-Єрусалимський**, який складається, в основному, з **Висловів Отців**, що виникли в середовищі єгипетських монахів у IV — V ст. і містять інформацію про єгипетських анахоретів та монастирі. Основною метою таких творів та збірок було намагання полегшити монахам процес засвоєння постанов Вселенських соборів, практики літургії, яка щойно встановлювалася, правил монашого співжиття, утвердження ідеї необхідності впровадження християнства серед язичників. **Патерик Скитський** (зберігся список XI ст., зроблений у Києві, зараз знаходиться в РДІМ) на відміну від попередніх, поділений на розділи не за алфавітом, а за найважливішими чернечими цнотами, хоч, в основному, складається як і Азбучно-Єрусалимський з “Висловів отців”.

Тут доречно згадати ще низку творів, що дійшли до нас в **Ізборнику 1073 р.** Створений у Візантії Ізборник прийшов на Русь через Болгарію, де був перекладений з ініціативи царя Симеона (919 — 927 pp.), а в 1073 році

адаптований та переписаний дяком Йоаном в Києві, як вважають дослідники, в скрипторії при соборі св. Софії для великого князя Ізяслава Ярославовича. Але саме в 1073 році цього князя вигнали з Києва і збірник було переадресовано його наступникові князю Святославу Ярославовичу. У вступній статті переписувач — дяк Йоан — повідомляє, що не копіює болгарський оригінал, а за вказівкою князя адаптує його: князь наказав "переміну зробити річей, дотримуючись рівнозначності суті". Значну частину Ізборника становлять **Відповіді Анастасія Синаїта** — витяги з біблійних книг та творів отців церкви (Василія Великого, Йоана Златоуста, Григорія Ниського, Кирила Александрійського, Максима Ісповідника та ін.), з догматичного та морального богослів'я, християнської гносеології та ін. Вміщено тут і уривок з твору візантійського граматака **Георгія Хировоска** (пом. 825 р.) **О образѣх**, а також найстаріший з відомих у східнослов'янській книжності перелік заборонених ("отреченних") книг. До нашого часу, крім оригіналу, що зберігається в Російському державному історичному музеї (РДІМ), дійшло декілька копій цього збірника, а от **Ізборник 1076** року відомий лише в одному списку (РНБ). Існує гіпотеза, що дяк Йоан, переписуючи у 1073 році болгарську версію Ізборника для князя, заодно зробив ще одну копію "для себе", виписавши те, що здавалося йому цікавим та актуальним, десь скоротивши, а десь доповнивши свій збірник матеріалами, яких не було в тексті болгарського прототипу, але які були, ймовірно, в бібліотеці, якою він тоді користувався. Йоан включив в свій Ізборник підбірку зі ста сентенцій, які трактують основні положення християнського віровчення — **Стословець**, укладений **Константинопольським патріархом Геннадієм**; **Слово нікоего калугера о почитанії книжном**, фрагменти творів **Йоана Златоуста**, **Нила Синайського**, **Афанасія Александрійського**, **Анастасія Синаїта**, окремі вірші біблійної книги **Премудрості Ісуса, сина Сирахова**, уривки з житій **Ксенофонта**, **Теодори**, **Синклітики** та ін.

КНИГИ ПОЗАУСТАВНОГО КОЛА

Існувала ще одна, третя, група книг — позауставних, але тісно пов'язаних зі змістом та завданнями уставних читань. Вона найменша за кількістю і найстрокатіша за змістом.

Сюди входять шестодневи, хронографи та хроніки, тут же й **Александрія** (найдавніший із усіх збережених східнослов'янських списків датовано 1443 р., а з українських — XVII ст.), **Юдейська війна Йосифа Флавія** (збереглися східнослов'янські списки XV ст.), апокрифічні твори та ін.

Деякі з них розглянемо детальніше.

Шестоднев — коментар до біблійного оповідання про створення світу за шість днів. Нашим предкам було відомо декілька збірників такого типу. Найбільш поширеним був Шестоднев Йоана екзарха Болгарського (друга половина IX — перша чверть X ст.). Йоан належав до покоління письменників-перекладачів, яке прийшло після Кирила та Методія. Його Шестоднев є перекладом-компіляцією

Шестодневів Василя Великого і Северіана Гевальського з фрагментами творів Григорія Богослова, Григорія Ниського, Йоана Златоуста, Йоана Дамаскина, Теодорита Кирського, а також Арістотеля, Парменіда, Демокріта, Діогена, Фалеса, Платона та інших еллінських філософів. Найбільш давнім із збережених слов'янських Шестодневів є збірник сербської редакції 1263 року (зберігається у РДБ).

Християнська топографія візантійського автора VI ст. **Козьми Індикоплова** — космографічний твір, що складається з дванадцяти "слів": про перші шість днів творіння, про зорі, моря, ріки, птиці, тварин. Незважаючи на те, що твори цього автора критикувалися освіченими візантійцями вже у IX ст., в нас вони були популярними: у східнослов'янській рукописній традиції відомо на сьогодні біля 90 списків (однак, до нас дійшли списки починаючи з XV ст.). Один епізод цього твору становить велику цінність для істориків: Козьма вніс в текст два грецькі написи, які побачив мандруючи Ефіопією, — в них були відомості про певні події з царювання єгипетських Птолемеїв. Ці грецькі написи є важливим історичним джерелом, відомим лише за твором Козьми.

Фізіолог — збірник довідково-дидактичного змісту. Його виникнення відносять до II — III ст. Він увібрав в себе і античні міфи, і біблійні сказання, і апокрифи. В ньому оповідається про тварин, дерева, каміння, про їх справжні та міфічні властивості. Книга містить біля п'ятдесяти статей, кожна з них поділена на дві частини: в першій — власне опис тварини, її звичок, у другій — символіко-алегоричне пояснення в дусі християнського віровчення.

Пчола — збірник висловів та коротких історичних анекдотів, в основі якого лежить скорочена версія **Флоригелія Максима Ісповідника** (VII ст.). Він складається з сімдесяти одного розділу, в кожному з яких вислови та фрагменти, що відповідають певній темі. "Пчола" була не лише зібранням етичних рекомендацій, але й розширювала коло історичних знань читача. В нас її переклали не пізніше XI — XIII ст. і на сьогодні відомо понад 20 списків, починаючи з XV ст.

Палеї — збірники двох типів. У Палеї Історичній і Хронографічній викладалася Старозавітна історія, а у Палеї Толковій коментувалася та ж Старозавітна історія (відома у східнослов'янському списку XIII ст., що зберігається у РНБ у складі іншого збірника). Тексти Старого Завіту в Палеях переповідалися і супроводжувалися антиюдейськими поясненнями, різними коментарями та доповненнями, а тому в середовищі книжників мали авторитет своєрідної богословської енциклопедії. На Русі Палея була перекладена десь наприкінці XII ст.

Саме з Палеї, як правило, починалися перекладені грецькі **хроніки**: **Хроніка Йоана Малали**, **Хроніка Георгія Амартола**, **Хроніка Константина Манасії**, **Хроніка Георгія Синкела** (секретаря Константинопольського патріарха Тарасія). Остання широкого розповсюдження на Русі не мала.

Хроніка Йоана Малали була створена антіохійським кліриком VI ст. для широкого кола монахів Візантійської імперії. У вісімнадцять книг вміщено сюжети грецької і римської міфології та історії, оповіді про відомих стародавніх правителів

та візантійських імператорів, біблійну історію (найдавніший із збережених східнослов'янських списків зроблено у XII ст., знаходиться у РНБ).

Хроніка Георгія Амартола (її ще називають **Хроніка Георгія Мниха**) була перекладена в Болгарії. На думку Олександра Соболевського, на Русі її лише відредагували. "Хроніка..." складається з невеликого вступу та чотирьох книг. У першій — світова історія від створення світу до часів Олександра Македонського. У другій — біблійна історія, наприкінці — оповідь про східних царів та про Юлія Цезаря. Третя книга називається "Початок Ромейських царств" і розповідає про римську та візантійську історію до 30-х років IV ст. (до хрещення імператора Константина). В четвертій книзі виклад подій доведено до 842 року (у X ст. візантійський хроніст Симеон Логофет продовжив її до 948 р.). Останні дві книги містять розлогі відступи богословського та церковно-догматичного змісту. Дослідники вважають, що переклади хронік мали значний вплив на формування та характер нашого літописання. Збереглася копія XIII — початку XIV ст. (РДБ) та багато списків XV ст.

У XII ст. в Київській Русі почали робити переклади з гебрійської мови. Так було перекладено книгу **Есфір**, апокрифічні книги **Єноха** та **Откровення Авраама**, хронографічну книгу **Йосипон** та ін. Поряд з перекладом **Пісні Пісень** з грецької, в Київській Русі з'являється й переклад з гебрійської. Не пізніше ніж у XII ст. було перекладено і **Пятикнижжя** — тип старозавітного збірника "книг історії", не відомого південним слов'янам, оскільки він не мав поширення у Візантії, де побутувало в основному **Восьмикнижжя**. Пятикнижжя — тип гебрійського збірника **Тори** і навіть у давньоруських списках є поділ на суботні читання.

Ще одна група книг — **повчально-пригодницькі**. Не пізніше середини XIII ст. з'явився руський переклад роману про Олександра Македонського **Александрія Псевдо-Калісфена**, що в науці отримав назву **Хронографічна Александрія**, оскільки зустрічається лише в хронографічних збірниках на відміну від **Сербської Александрії**, відомої в окремих списках. В Александрії справжня історія повністю затінена легендарними та фантастичними пригодами. Цікаво, що в основі окремих списків цього роману лежить польська версія. Є списки й **Девгенієвого Діяння** — повісті, в основі якої візантійські епічні сказання X ст. про воїна-богатиря Девгенія Акріта.

Повість про Варлаама та Йоасафа була перекладена в Києві не пізніше XII ст. Сюжет повісті майже казковий і саме цим можна пояснити його популярність у різних народів. Ця книга часто зустрічалася і в монастирських бібліотеках. Цікаво, що в нас цей твір переписували і в XVI і у XVII ст. Найдавніший із збережених в нас списків датується XIV ст. (зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України — ЛНБ).

Повість про Акира Премудрого перекладена в Київській Русі в XI — XII ст. безпосередньо з сирійських джерел. Сюжет повісті традиційний: небагатий та незнатний герой завдяки розуму, доброті та чесності перемагає багатого але безчесного і дурного.

КНИГИ ЗАБОРОНЕНІ, АПОКРИФИ

В буквальному розумінні "апокриф" означає "таємний", "прихований", "доступний небагатьом вибраним", а згодом і "підроблений".

Відомо, що вже до IV ст. формується канон книг Святого Писання, але поряд існують ще твори, які не мали авторитету Богонатхненності, але й не суперечили канонічним текстам. Їх можна було використовувати для навчання, але не можна було читати в церкві. Існувала ще одна група книг — твори безумовно шкідливі, фальшиві, в яких відображалися язичницькі вірування, а також твори, що прямо суперечили канонічним книгам. Ці книги відкидали як ворожі християнству і забороняли, знищували. З часом вони змішалися з писаннями, дозволеними Церквою і на них поширився термін "апокриф", в значенні "відкинутий", "відлучений". До апокрифічних відносять і "неправдиво надписані", тобто такі, що приписувалися перу якогось церковного авторитета. Такі книги потрапляли до категорії заборонених навіть у тому випадку, коли їх зміст не суперечив канонічним писанням. Апокрифічні твори тематично пов'язані з канонічними писаннями Старого та Нового Завітів, але спотворюють вчення Церкви.

В Ізборнику 1073 р. виписано "сокровенні", тобто заборонені книги. Це, в основному, апокрифи та повісті. Створений у Візантії Ізборник прийшов на Русь через Болгарію, тому не всі згадані тут "сокровенні" твори були поширені в Київській Русі. Окремі з них так ніколи й не були перекладені, можливо через свій статус заборонених творів.

Старозавітні апокрифи зустрічаються в Палей — пам'ятці, в якій викладено старозавітні події по-іншому, ніж у Біблії. Палея потрапила на наші терени в кінці XII ст. і саме через Палею наші далекі предки знайомилися із старозавітною історією, оскільки повний переклад Біблії в нас побачив світ лише у друкованому варіанті аж в 1581 р. в Острозі. В Росії з ініціативи новгородського архієпископа Геннадія повний переклад Біблії церковнослов'янською був зроблений у 1499 р. Зустрічаються апокрифічні оповідання і в Пролозі.

В Київській Русі були відомі апокрифічні сюжети про **Єноха**, про **Даниїла**, про **Ілля Пророка**, про **Ісайю**, про **Мельхіседека**, про **Мойсея**, **Сказання про Соломона та Кітовраса** (кентавра), **Суди царя Соломона**, **Соломон і цариця Южська (Савська)**, є згадки і про **Псалми Соломона**. Були також відомі декілька апокрифічних творів про **Авраама**, зокрема, **Смерть Авраама**, **Откровення Авраама**. Останній входить до складу Палей. Найдавніший список датується XIV ст., його фрагмент вміщено в промову Філософа ("Повість временних літ"), який розповідає князеві Володимирі про християнську віру. В "Повісті временних літ" під 1071 роком вміщено апокрифічну статтю **Како Бог сотвори Адама**.

До складу Хронографічної Палей, Ізмарагда, Пролога (читання на 22 травня) потрапив апокриф **Слово Афанасія архієпископа Александрійського про Мельхіседека**.

Новозавітні апокрифи також зустрічаються в різних збірниках, вкраплені в літописи. Відомі апокрифи про **Макарія Римського**, про **Успіння Богородиці**, про **Андрія Первозванного** (цей апокриф відображено і в "Повісті временних літ"), про **апостолів Петра і Павла, Філіпа, Тому**, апокрифи про **Йоана Богослова** та ін. Але найпоширенішим був апокриф **Мандрівки Богородиці по муках**. Типологічно його прирівнюють до відомого на Заході апокрифа **Мандрівки по муках Апостола Павла**, який на Русі став відомим у XIV ст. Як заборонені, "Мандрівки" відомі в нас вже з 1073 року (Ізборник Святослава), однак це не завадило їх переписувати. Найдавніший з відомих у нас список цього твору належить до кінця XII — початку XIII ст. (зберігається в РДБ).

Переписувалися і сказання про Успіння Богородиці. Так, Йоану Богослову приписувалося **Слово на Успіння**. Інше апокрифічне **Слово про Успіння Богородиці** приписується Йоану архієпископу Солунському. Воно є візантійською переробкою першого "Слова на Успіння", в якій розповідь доповнюється новими деталями.

Відомі й апокрифічні Євангелії: **Євангеліє Никодима**, **Євангеліє Томи**, **Євангеліє Якова** (його ще називають **Євангеліє дитинства**, оскільки в ньому розповідається про дитячі роки Ісуса Христа) — найдавніший із збережених східнослов'янських списків належить до другої половини XIII ст. (РНБ).

ОРИГІНАЛЬНІ ТВОРИ

Перекладна література стимулювала літературний процес Київської Русі. Вже в XI ст. маємо твори місцевих авторів. Однак, слід чітко усвідомити, що, так званий, "літературний процес" того часу дуже відрізнявся від того, що ми вкладаємо в це поняття сьогодні. Це була "культура цитат" з Біблії та творів отців церкви й авторитетних авторів. Ці цитати сприймалися як осмислення Біблії і на основі цього — відображення оточуючої дійсності, як джерело повчальних ілюстрацій та сентенцій до кожної життєвої ситуації.

Серед своєрідних жанрів літератури цього кола можна виділити проповіді та повчання, агіографію.

ПРОПОВІДІ Й ПОВЧАННЯ

Спочатку розглянемо проповіді та повчання "золотого віку" нашої культури, що припадає на XI — першу половину XIII ст. Найбільш відомими авторами були **Теодосій Печерський**, **Іларіон Київський** (XI ст.), **Лука Жидята**, **Кирило Туровський**, **Єфросинія Полоцька** та ін. Проповідницькі твори відзначаються жанровим і тематичним розмаїттям: є апологетично-віроповчальні та похвальні "слова", урочисті святкові проповіді-панегірики, моралізаторсько-викривальні та аскетичні повчання, проповіді та повчання катехитичні та "огласительні", тобто такі, що пояснювали основи християнського вчення та життя во Христі, викривальні проповіді, спрямовані проти пережитків язичництва у русичів.

Найбільш відомим серед апологетично-віроповчальних та похвальних "слів" є **"Слово про закон і благодать"**, створене між 1037 та 1050 рр. Воно було виголошене **Іларіоном Київським** або в Десятинній церкві, або в Софіївському соборі і справило таке враження на Ярослава Мудрого, що князь прикликав його стати митрополитом. Незважаючи на образну складність та богословську глибину, проповідь була популярною і серед східнослов'янських книжників і серед іноземних письменників. На сьогодні відомо понад п'ятдесят списків, найдавніший з них відноситься до другої половини XIII ст. і входить до складу фрагменту збірника (зберігається в БРАН).

Урочисті святкові проповіді-панегірики представлені творами києво-печерського мниха **Якова**, св. **Кирила Туровського** та седмичними **Повчаннями Григорія-філософа** — болгарина за походженням, який жив і творив на Русі у другій половині XI ст. Серед названих авторів найяскравішою постаттю був св. **Кирило Туровський** (XII ст.). Його **Урочисті слова** аж до XVII ст. переписувалися в **Торжественниках** поряд з творами відомих візантійських авторів. Вже в XIII ст. було укладено його **Житіє** — зберігся проложний варіант. Саме в Житії перелічуються твори проповідника: **Повчання монахам** (збереглися у списку Кормчої 1280 р., що знаходиться в РДІМ), **Послання Андрію Боголюбському**, **Молитви до Господа**, **Великий покаянний канон**, **Похвали святым** (збереглися в рукописному збірнику другої половини XIII ст., створеному на західноукраїнських землях, який зараз знаходиться в музеї міста Ярославля в Росії).

Моралістично-викривальні та аскетичні повчання представлені творами преподобного **Теодосія Печерського** та св. **Єфросинії Полоцької**. Повну уяву про її творчість можна отримати з її **Житія**, найдавніший із збережених списків якого датується XIII ст. (БРАН).

Проповіді та повчання катехитичні та "огласительні" писав єпископ **Лука Жидята**; викривальні проповіді, спрямовані проти пережитків язичництва у русичів, містить **Слово нікоего христолюбца**.

В другій половині XIII ст. жив і творив архімандрит києво-печерський, згодом єпископ Владимирський (1274 — 1275 рр.) **Серапіон**, який першим із східнослов'янських книжників відгукнувся на початок татаро-монгольського нашествия. Серапіона Владимирського вважають автором **п'яти повчань**, присвячених поясненню "істинних" причин Батийового нашествия. Він твердив, що це кара, послана Богом за гріхи. Автор будує свої "слова" у формі послань до народу.

До проповідницького жанру близькі й архипастирські послання, які, відгукуючись на актуальні проблеми церкви, нерідко набували полемічної спрямованості — **Посланіє об опрісноках** митрополита **Йоана II**, **Слово о ходящим к церквам варяжским и латинским**, **Посланіє Климента**, митрополита руского **Томі презвітеру** київського митрополита **Климента Смолятича** (пом. після 1164 р.).

Окремо слід сказати про твори **Даниїла Заточника**. В його **Молінні** та **Слові** сучасні дослідники схильні бачити скоріше "пародію на жанри Типікона, ніж їх благочестиве наслідування"¹.

АГІОГРАФІЯ

Твори цього жанру, назву якого можна перекласти як "святописання", включають власне **життя святих** — оповіді про їх життя від народження до смерті — та **мартирії** ("свідчення"), в яких описується мученицька смерть святого з невеликою "передісторією".

Першим місцевим агіографічним твором є літописне оповідання, записане, скоріш за все, на основі усної традиції про **вбивство в Києві 12 липня 983 р. мучеників-варягів Теодора та Йоана**.

Одним з перших давньоруських агіографічних творів є **Житіє князів Бориса та Гліба**, що з'явилося після 1050 р., як вважають дослідники², наприкінці князювання брата князів-мучеників Ярослава Мудрого (50 — 60-і рр.). В той час виник цілий Борисо-Глібський цикл. **Пам'ять святим князям Борису і Глібу** вписана у Студійський устав XI — початку XII ст. (зберігається в Третьяковській галереї у Москві), в Добрилове Євангеліє 1164 р. (РДБ) та в інші давні книги, переписані на наших землях. Існує й **Літописна повість про Бориса та Гліба та Сказаніє і страсть і похвала святим мученикам Борису і Глібу**. Сказаніє було дуже популярним (дійшло до нас майже в 170 списках), стало основою для деяких редакцій проложного **Житія Бориса і Гліба**, на початку XII ст. його переклали грецькою та вірменською мовами, а на початку XIII ст. включили у вірменський Синаксар.

Серед інших творів житійної літератури можна назвати **Пам'ять князя Володимира**, створену в XI ст. (збереглася у складі Оршанського Євангелія-апракос з другої половини XIII ст., яке знаходиться в НБУВ), **Повість житія і преставлення преподобної Єфросинії ігумені Полоцької** (написана в кінці XII ст., до нас дійшла у списках XVI — XVIII ст.), **Память іже во святых отца нашего Кирила епископа Туровського, Житіє і терпіння преподобного отца нашего Авраамія Смоленського** (обидва твори збереглися в пізніх списках), **Житіє Теодосія Печерського** (найдавніший список в Успенському збірнику кінця XII — початку XIII ст., РДІМ), написане Нестором приблизно через тридцять років після смерті святого. Любов Левшун припускає, що "Житіє" могло писатися як початок **Патерика Києво-Печерського монастиря**. Патерикові оповіді також належать до агіографічного жанру. **Києво-Печерський патерик** є збірником оповідань про життя прославлених своїми діяннями перших іноків київського монастиря та його головну святиню — соборну Успенську церкву. Цей збірник остаточно сформувався

¹ Левшун Л. История восточнославянского книжного слова XI — XVII веков. Минск, 2001, с. 144

² Там само, с. 151

десь до середини XV ст. Найдавніші з відомих списків датують 1406 (зберігається у РНБ) та 1497 рр. (зберігається у РДБ). Києво-Печерський патерик вплинув на розвиток жанру патерика в давньоруській книжності — за його зразком укладалися патерики Псковсько-Печерський, Волоколамський, Соловецький.

Окрім духовної течії в киево-руській літературі існував і світський струмінь, представлений різними жанрами: літописання, ходіння (перегринаций), юридичні твори, воїнські повісті.

ЛІТОПИСИ

Систематизація записаних розповідей про поширення християнства на Русі почалася ще за часів Ярослава Мудрого десь у 30-х рр. XI ст. і завершилася бл. 1037 р. В 60 — 70-х рр. Києво-печерський монах Никон доповнив **Найдавніший** звід матеріалами про перших київських князів та їх походження. Близько 1093 — 1095 рр. на основі попереднього, **Никоновського** зводу, киево-печерський ігумен Йоан створює новий літопис, який академік Шахматов запропонував назвати **Початковим** (начальним) **зводом**. Цей Початковий звід ліг в основу **Повісті временних літ** — найбільш давнього із збережених до нашого часу літописних зводів. Справа в тому, що киево-печерський монах Нестор на початку XII ст. суттєво переробив Початковий звід, доповнивши його інформацією про період кінця XI — початку XII ст. і довів виклад подій до 1113 р. Він поглибив та розширив історичні відомості, використавши Хроніку Амартола і додавши сюжети “від створення світу” та ін. Історію Русі він поставив у рамки традиційної християнської історіографії. Несторове зведення умовно можна поділити на дві частини — поширений вступ (легендарна частина) і порічні виклади, позначені датами. Порічні виклади починаються 852 роком із твердження, що від цього часу “наша земля стала називатися — Руська земля” і згадки про перший похід русичів на Царгород (хоч як вдалося встановити дослідникам, саме в дату вкралася помилка — похід відбувся у 842 р.).

“Повість временних літ” дійшла до нас в двох редакціях у складі літописних зводів більш пізнього часу. З них найдавніші — Лаврентіївський літопис* та Іпатіївський** (переписаний у 20-х рр. XV ст.). Всі інші літописи доповнюють “Повість временних літ” і продовжують її, кожен в межах сфери своїх зацікавлень в залежності від того в якому князівстві він писався. Історію від 1118 до 1198 року продовжує **Київський літопис**, а з наступних найяскравішим є **Галицько-Волинський літопис**, який зберігся у копії XV ст. — Іпатіївському списку. Твір є наскрізь оригінальним. Пам’ятка не містить звичних для літописів порічних статей, більше того — виклад не завжди йде за хронологічним порядком, а логічними та композиційними блоками і складається з двох різних за змістом частин: **Літописця**

* у 1377 р. був переписаний ченцем Лаврентієм

** цей рукопис належав Іпатіївському монастирю в Костромі

Данила Галицького (1205 — 1258 рр.), що був укладений найімовірніше в Холмі та **Волинського літописця (1259 — 1290 рр.)** з Володимира-Волинського. Першу частину цього літопису дослідники визначають як “воїнську повість”. На думку дослідника цього літопису Миколи Котляра, у творі можна виділити кілька цілісних повістей: Початкову Галицьку повість (про боротьбу за владу після загибелі князя Романа Мстиславовича у 1205 р.), Повість про збирання князем Данилом Романовичем Волинської отчини, Про повернення князем Данилом галицького стола, Повість про побоїще Батієво та ін. В ці повісті вмонтовано новели з власним сюжетом. Такий незвичний для Русі жанр історієписання притаманний лише цій пам’ятці і робить її унікальним явищем аналогів якому немає в тогочасній руській писемності. Іван Крип’якевич вважав, що при створенні цього літопису було використано збірник, що не зберігся до нашого часу, в який входили візантійські хроніки Йоана Малали та Георгія Амартола, твори Йосифа Флавія, Александрія, збірник Пчола та ін., а також включено місцеві літописи, що склалися у Володимирі, Пинську, Галичі, Холмі, Любомлі та ін., які, як і згаданий збірник, до нашого часу не дійшли¹.

Літописання тривало і в наступні століття. До початку XVI ст. відносять появу **українських хронографів** 1-ї редакції, в яких на основі скопільованих і часом переосмислених джерел подаються події “від створення світу” до падіння Константинополя, а також вміщено додаткові статті — хроніки Литви та Польщі, на фоні яких викладено історію українських земель. В українських хронографах широко використовуються латинські та польські твори. На сьогодні відомо понад десять збережених списків українського хронографа, найстаріший з яких датовано 1632 — 1648 рр. На початку XVI ст. людиною, наближеною до Володимира-Волинського єпископа Васіяна, був укладений **Короткий Волинський літопис**, що охоплює події з 1487 по 1500 роки.

ХОДІННЯ (ПЕРЕГРИНАЦІЇ)

Жанр peregrinacii (паломницької мандрівки до святих місць) виник на Заході у IV ст. На Русі найдавнішою пам’яткою цього жанру є **Життя і мандрівка ігумена Даниїла, Руських земель ігумена** в Святу Землю. Даниїл відвідав Палестину на початку XII ст. (можливо між 1104 — 1108 рр.). Святі місця в “Мандрівці” описані дуже детально, завдяки чому цей твір став своєрідним путівником по Палестині для наступних паломників і зразком для написання інших “peregrinacii”. Сам твір був популярним — зараз відомо понад сто його списків, починаючи з XV ст., найдавніший з них переписаний одночасно з Києво-Печерським патериком, ймовірно, у Києві (зберігається в РДБ).

Збереглася і **Мандрівка ігумена Зосіми**, створена в більш пізній час.

¹ Детальніше про літописання Києво-руської доби див.: Заяць А. Давньоруське літописання (Києво-руська доба). Текст лекції. Львів, 2001

ЮРИДИЧНІ ПАМ'ЯТКИ, СВІТСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Визначними пам'ятками правової культури давньоруської держави стали такі твори як **Руська Правда** (найдавніший список розширеної редакції зберігся в складі рукопису 1280 р., зараз знаходиться в РДІМ) та **Правда Ярославичів**. Ці кодекси зафіксували тогочасні норми місцевого звичаєвого права, узагальнили їх і подали нові правові норми, що впроваджувалися як загальні для всієї держави.

На землях, що увійшли до складу Великого князівства Литовського поширювалися списки **Литовського статуту**, прийнятого у 1529 р.

Серед творів світської літератури слід згадати **панегірик князеві Костянтину Івановичу Острозькому**, створений близько 1515 року людиною з княжого оточення.

Найвизначнішою пам'яткою світської літератури вважають **Слово о полку Ігоревім**, виявлене в одному із збірників вихованцем Київської духовної академії Йоїлем Биковським. Твір був опублікований на початку XIX ст., а у 1812 році під час відступу Наполеона з Москви рукопис згорів. Від моменту виявлення твору ведуться дискусії стосовно його авторства, а також часу його укладання. В творі описуються події 1185 р. У 1971 р. Борис Рибakov твердив, що його вперше було проголошено у 1185 році в день Успіння Богородиці в Києві. Однак цей твір настільки виламується з уявлень про оригінальну творчість того часу, що донині викликає певні сумніви стосовно своєї автентичності. Американський дослідник Едвард Кінан зробив спробу довести (в деяких моментах досить переконливо), що "Слово о полку Ігоревім" є підробкою кінця XVIII ст. та й виявлений він був у часи, коли створювалися прекрасні підробки і творів (Краледворський рукопис в Чехії, твори Оссіана в Англії) і самих кодексів "а ля старовина". На сьогодні дискусія не закрита і напевно ще довго дослідники не дійдуть спільної думки, оскільки єдина рукописна копія, з якої текст було надруковано, згоріла.

